هایکۆ چییە؟

ک. ج. هەڵوەدا
(بۆکان)

هایکۆ شێوە شیعرێکی وڵاتی ژاپۆنە و تەمەنێکی دوور و درێژی هەیە. لە هیچ قوژبنێکی ئێستای هەرێمی ئەدەبیاتی جیهاندا ئەم ناوە نامۆ نییە و سەدان ساڵە کلیلی دەستی شاعیرانی چاوبادامی ڕۆژهەڵاتە بۆ کردنەوەی ساتە پڕ هەستەکان. دەستەواژەی هایکۆ لە ڕوانگەی ئەدەبییەوە بە واتای «دەسپێکی شیعر»ە و بە شێوە شیعرێکی کورتی سێ دێری و حەڤدە بڕگەیی دەگوترێ. ئەم سێ دێرە دوابەدوای یەک لە پێنج، حەوت، پێنج بڕگە پێکهاتوون. وشەی هایکۆ خۆی دوو بەشە: های(Hai) بە واتای هونەرمەند، دەورگێڕ و کۆ (Ku)بە واتای بەشێکی ڕستە، یان شیعر (دێرە شیعرێک).
هایکۆ خۆی کورتکراوەی شێوە شیعرێکی کۆنی ترە بە ناوی «تانکا» (Tanka)، تانکا پێنج دێر و ٣١ بڕگەیە و هەژماری بڕگەی دێرەکانی دوابەدوای یەک بەم شێوەیەیە: ٥،٧،٥،٧،٧ . تانکا خۆی لە دوو بەشی پرسیار و وەڵام پێکدێ، ١٧ بڕگەی سەرەتای وەک پرسیار و ١٤ بڕگەکەی پاشەوەی وەک وەڵام. تانکا (واتە شیعری کورت) خۆی لە پاڵ شێوە شیعرێکی تر بە ناوی «چوکا»دا بووە.(واتە شیعری درێژ).

بەدیهاتن و پەروەردەبوونی هایکۆ ڕێگەیەکی دوورودرێژی بڕیوە، بەڵام زۆرێک لە لێزانان و شارەزایان لەسەر ئەو بڕوایەن کە بووژانەوەی هایکۆ لە هایکۆیەکی بەناوبانگی (باشوو)وەوە دەست پێدەکا کە ناوی (Furu ike ya/ kawazu to bikomu/ mizu no oto)یە.
واتە: (گۆلاوێکی دێرین/ خۆهەڵدانی بۆقێک/ شڵپەی ئاو.).

«ماتسۆ باشوو» (Matsuo basho ١٩٤٤-١٦٩٤) بەناوبانگترین هایکۆوێژی هەموو دەورانەکانە. باشوو بە مانای «داری مۆز»ە و لە سەرەتای دەورانی «ئێدۆ»دا (Edo- ١٦٠٠- ١٨٦٧)دەژیا و لە ڕێڕەوانی فەلسەفەی «زێن» بوو. پێش باشوو شێوازی هایکۆ زیاتر گەمە بە

وشەکان بوو، بەڵام باشوو شان و شکۆی پێدا و وەسەرووی خست. دەکرێ بڵێین هایکۆ ڕەنگدانەوەی خووی ژاپۆنییەکانە، ئەوان عادەتیان بە درێژدادڕی نییە و بەڵگەیی(استدلالی) نین و لە تەڵچنەعەقڵانییەکان (انتزاعات عقلی) پارێز دەکەن. زیاتر خوازیاری تێگەیشتنە بەرچاوەکانن (شهودی) و دەربڕینی ڕاستییەکانیان بە بێ ئاڵوگۆڕ و دەست تێوەردانی واتایی و سۆزدارانە لاپەسندە. سێ ناوداری تری مێژووی هایکۆ بریتین لە : «یووسا بووسۆن» (١٧١٦-١٧٨٣)، «کووبایاشی ئیسسا» (١٧٦٣-١٨٢٨) و «ماساکووا شیکی» (١٨٦٧-١٩٠٢).

لە ڕاستیدا هایکۆ دەربڕینێکی کورتی ڕوانگەی هەستی مرۆڤەکانی ڕۆژهەڵاتە و جار هەیە ئەم دەربڕینە هێندە کۆیە لە گوڵووکی گێلاسێک، یان دەنگی خۆهەڵدانی بۆقێکدا جێ دەکرێتەوە. کاریگەری زۆری ئایین/فەلسەفەی بوودایی «زێن» بە سووربوونەوە لەسەر عیرفان و ڕوانگە دەروونییەکان بە زۆربەی هایکۆکانەوە دیارە. ئەمەش جێگەی سەرسوڕمان نییە، چونکە زۆربەی هایکۆوێژەکان بوون، یان دێرنشین بوون، یان لەسەر ڕێچکەی تەرکەدنیاکان بوون، تەنانەت پێناسەیەکی تری هایکۆ «دەربڕینی ئەدیبانەی زێن»ە. هۆگری بە زێن لەگەڵ تەنینەوەی هایکۆ هاوکات بووە. تاقمێک پێیان وایە هایکۆ بەناوبانگەکەی باشوو کورتکراوەی سەرجەم فەلسەفەی زێنە.

هایکۆ هەرێمی خۆنواندنی هێزی وێژەری و دەسەڵاتی شاعیرانە لە میوانداریێتی وشەکان نییە، بەڵکو کورت و ساکارە و لە دەروونداییە کە پڕ مانا و پڕ بەهایە. هایکۆ ئەفراندنەوەی پڕ واتا و سەرلەنوێی ساتە ساکار و ئاساییەکانی ڕۆژانەیە. لە هایکۆدا نەهێنراو و نەگوتراوەکان زۆرن و خوێنەر دەست واڵا و سەرپشکە بە بۆچوونی خۆی چۆنی ویست شوێنە بەتاڵەکان پڕکاتەوە. هایکۆ بێ کۆتاییە و شتێکی دیاریکراوی وەک ئامانج و ئاکامی تێدانایە، دەلاقەیەکە بۆ ڕوانینی ئازاد، ئەوەش بۆتە ڕازی نەمری هایکۆ، بۆیە دەبێ چەندجار بخوێنرێتەوە، کە هەرجارەو شتێکی نوێی تێدا دەردەکەوێ.

زۆربەی هایکۆکان وێنە و وێچواندنە وێنەییەکانن، بەڵام بەدوور لە دژوار نواندن و پێچەڵاوپووچ کردن و لێدوان. لە هایکۆدا شاعیر خۆ لە وشە ناپێویستەکان نادا و هەتا بکرێ کورتی دەبڕێتەوە. هایکۆوێژی باش خۆ لە هێنانی ئاوەڵناویش دەبوێرێ، کە مەودای بیری خوێنەر کورت دەکاتەوە و ڕێگەی هەڵفڕینی لێ دەتەنێ. خوێنەر نابێ لە هایکۆدا عەودالّی کێش و سەرواش بێ.

شاعیری هایکۆ لە سنعەتە ئەدەبییەکان کەڵک وەرناگرێ و خۆ لە ڕازاندنەوەی وێژەیی دەبوێرێ و تەنانەت زۆرجار خۆ لە دەستنیشان کردنی شوێنی خاڵ و وێرگول و نیشانە ئەدەبییەکانیش نادا. ڕاڤەکردن و کەڵک وەرگرتن لەو وشانەی دەستەبەری جۆرێک لێک کردنەوە و داوەرین لە هایکۆدا ناشیاوە. بۆ نموونە «گەردەلوولی لێڵ» و «ڕۆژی ڕوون» جۆرێک ڕاڤەن و بۆ هایکۆ ناشێن، هەروەها وشەی وەک تاریک، سارد، بۆگەن و سەرجەم ئاوەڵناوەکان ناپێویستن و هەتا بکرێ خۆی لێ دەبوێردرێ.

هایکۆ هاوبەش بوونی خوێنەرە لە چرکەساتێکی بەئاگابوونی شاعیردا. چرکەساتێک کە دەخزێتە نێو هەرێمی ئاسوودەیی، خەفەت، ڕاز و ...وە. کلیلی سەرەکی خەبەر کردنەوەی هەستەکانی ئێمەیە لەمەڕ دیاردەکانی دەوروبەرمانەوە. لە هایکۆدا شاعیر ئاڵقەی نێوانی خوێنەر و دیاردەیە، نەک ڕاڤەکەری دیاردەکان. وشەکانی هایکۆ ناشێ تەفسیری چۆنیەتی شاعیر بن بەڵکو دەبێ دەقاودەق هەمان حاڵەتی شاعیر لە وەها چرکەساتێکدا، لە ناخی خوێنەردا بە ئاگا بێنن. هایکۆ تۆمارکردنی چرکەساتێکی تێپەڕی ئێستایە و نابێ مەودایەکی زەمەنی درێژ بگرێتە خۆ. ڕاست وەک ئەوەی لە وێنەگریدا ڕوو دەدات.

وێنە یەکەمین بنەچەی هایکۆیە و لە زۆربەی هایکۆکاندا دەبیندرێ. زۆرینەی وێنەکانیش سروشتین و سروشت کەرتێکی گرینگی ناو هایکۆ ژاپۆنییەکانە و تا ئێستا هەزاران جار وشەکانی نوێنەری سروشت لە هایکۆکاندا پاتە بوونەتەوە. «جووڵە» مۆرکێکی دانەبڕاوی وێنە هایکۆییەکانە. واتە وێنەکان ڕاوەستاو و چەقیو نین و خوێنەر وەڕەس ناکەن. نیشانە و سەمبۆل بەشێکی تری پێکهاتەی هایکۆکانن. وەک لە ئەدەبیاتی هەموو زمانەکان و لە نێو هەر نەتەوەیەکدا هەندێک وشە بوونەتە سەمبۆل بۆ هەندێک شت، هایکۆی ژاپۆنیش سەمبۆل و نیشانەکانی تێدا دەبیندرێن. بۆ نموونە «چیای فووجی» سەمبۆلی پیرۆزی و خواکانە، «ماڵ» سەمبۆلی لەشی گڵینی مرۆڤە، «شکۆفەی گێلاس» سەمبۆلی ڕوحییەتی مرۆڤە، «قازی کێوی» سەمبۆلی زیارەتکەرە هەڵوەداکانی دوورەدەستە و ... هەندێک وشەش هەن کە لە سەرجەم هایکۆکاندا زۆر بیندراون، لەوانە: ژن، باڵندە، دار و گوڵ، چیا، مانگ، بەفر و باران، خۆر و شتێکی تر کە لە هایکۆی ژاپۆندا شوێنێکی دیاری هەیە «وەرز»ە. هەندێک وشە هەن کە وەرزەکانیان پێوە دەناسن و نوێنەری وەرزەکانن و بە فراوانی کەڵکیان لێ وەردەگیرێ و پێیان دەگوترێ «کیگۆ»، وەک: «کرمی

هاورێشم، جۆلانە، پەپوولە» (وشەی بەهاری)، «هولوو، چرچرۆ» (وشـــەی هاوینی)، «مـــانگ، تاجـــیلۆکـــە، حـــەیزەران» (وشـــەی پاییـــزی)، «باڵندەی باران، بەفر» (وشەی زستانی).

هایکۆ حەنەک و تەنز و نوکتە نییە، چونکە ئەمانە نابنە پاڵنەری خـــوێنەر بۆ چوونە ئەودیو. هەمـــوو هەر ڕووکـــار و زوونوێنن. هایکۆ وەک وێنەهێنانەوەی ناو دەق(تەمسیل)یش ناچێ. لە تەمسیلدا بە ئاشکرا وێنەی ڕاستەقینە و دەمامک هەمان شت دەنوێنن. نیشانە و سەمبۆل و ئاماژەیان تێدا نییە و مانایەکی شاراوە نادەن. ڕوون و یەکدەنگ و یەک مانان. لە تەمسیلدا نیشانەکان سادە و بڕیارین.

پەل کێشانی هایکۆ بۆ ناو ئەدەبیاتی گەلانی تر لێرەوە دەردەکەوێ کە گەلێک لە شاعیرە ناودارەکانی دنیا، بە دان پیانانی خۆیان،کاریگەری هایکۆیان لە سەر بووە. وەک: «پول ئێلوار١٨٩٥ - ١٩٥٢»، «ئێـــزرا پاوند ١٨٨٥ - ١٩٦٥»، «تی. ئێس. ئیلیـــەت -١٨٨٨- ١٩٦٥»، «ئۆکـــتـــاڤـــیـــۆپاز ١٩١٤ - ١٩٩٨»، «ڕابیندرانات تاگوور ١٨٦١ - ١٩٤١». ئێستا لە زۆر کەلێن و قوژبنی جیهان هایکۆ پەڕیوەتە ناو دیوانی شاعیرانی گەل و زمانانی تریشەوە.

لە وەرگـــێـــڕانی هایکۆدا بۆ ســـەر زمـــانێکی تر خۆبەستنەوە بە بنەچەی هەژماری بڕگەی دێرەکان دەستی وەرگێڕ لە گواستنەوەی کاکڵی هایکۆکە کورت دەکاتەوە. هەرچەند بۆی هەیە وەرگێڕی بە توانا ئەم خەسڵەتەشی پێ بگوازرێتەوە، بەڵام دوور نییە وشەی ناپێویستی پێوە بلکێ و مۆرکی هایکۆی لێ بشۆرێ. دیارە یەکسان نەبوونی هەژماری بڕگەی دێرەکان لە پێک گرتن لەگەڵ زمانی ژاپۆنی-دا شتێکی ئاساییە و دەگەڕێتەوە بۆ جیاوازی ئەدای پیت و وشەکان لەم دوو زمانەدا. ئەمەش لە زمانناسیدا بە ڕوونی دەردەخرێ، بۆیە لاساییەکە دەبێ کۆکرێتەوە سەر کاکڵ و لە وشەکانیشدا، وشە وەرزییەکان و وێنە سروشتییەکان بپارێزرێن.

چەپکێ هایکۆ

ئۆتۆمۆ یاکامۆچی

چرکەساتێ پێکەوە بووین و
پێمان وا بوو ئەوینمان
ساڵەهای ساڵ دەخایەنێ.

یاماتۆ هیمە

خەڵکی ڕەنگە لەبیرت کەن
بەڵام من داگیرکراوم
بە تاپۆی دەلالی تۆ.

سووسی

گوتی بە تالووکە دێم.
چاوەڕوانی مام تا مانگ هەڵات
دەمەو بەیانی پاییز.

ئاری وارا ناری هیرا

نە ئەو مانگە مانگی جاران
نە ئەو بەهارە وەک بەهاری ڕابردوو دەچێ
تەنیا هەر من ئێستەکەش هەر وام.

کارای سێن ڕیۆ

لەگەڵ دەنگی «دەست دەنە شمشێرەکان»
هەڵدێتە سەر نێزیکترین سەربان
نێردیوان فرۆش.
* *
لەنێو تەواوی دێدا
هەر شووەکەی
نازانێ.
* *
ئێستە کابرا منداڵی هەیە
گەماڵەکانی گەڕەک
هەموو بە نێو دەناسێ.

تان تایگی

تەزووی مانگ.
من بە تەنیا دەڕۆم و
چەقەی پردی دارینی ژێر پێم.

ئاراکیدا مۆریتاکە

گوڵێ کەوتۆتە سەر زەوی
گەڕایەوە بۆ سەر چڵووک،
وەی...! پەپوولەیە.

ماتسۆ باشوو

شەوە و
زەنگۆڵە بێ دەنگ.
بەرامەی گوڵ بەردەوامە.
*   *
بێ دەنگی
لە ناخی تاشەبەردەکانا
سیرە سیرِی سیسرە.

گیۆتای

لە رِەشەبای بەهارا
توورەیی شۆرِەژن
چەواشە کراوە.

ئیسسا

بەفرەکان توانەوە.
ئاوایی،
بگرە و بەردەی منداڵان.
*   *
توور هەڵکەن
بە توور
رِێگە نیشان دەدا.

بووسۆن

لەسەر زەنگوڵەی هەڵواسراو
پەپوولە
نوستووە لە سەر چیچکان.

رانسێتسۆ

ژنی بەردین*
لە کن بووکە شووشەکان.
دڵتەزێنە.

* ژنی بەردین: سیمبۆلە، وشەیەکی چینییە، بە واتای ژنی نەزۆک.

مێیسێتسو

پەپوولە
بە شوێن
چەپکەگوڵی دارەتەرمدا.

یانووچی یووجوو

بۆ ئەو کەسەی چڵ دەقرتێنێ
بەرامە هەڵدەرِێژن
گوڵووکەکانی هوڵوو.
*   *

لیلووپەرِی بەربەیان
دۆڵچەی رِاگرتووە
داوای ئاو دەکات.

هاشین

نە ئاسمان و نە زەوی
هەر تەنیا بەفرە
بە لووزەو دێتە خوارێ.

ئیکدا سۆمیکوو

لەگەڵ تێپەرِینی مار
هەڵسایەوە
هێمن هێمن رِووەک.

کی تسۆرا یووکی

نازانم بیر لەچی دەکەنەوە هاوولاتییەکانم
بەڵام دەزانم گوڵەکان
هەمان بۆنیان هەیە.

سەرچاوە:
(١) لاک پوک زنجره، ع. پاشایی، کیمیه مائورا، ١٣٨١.
(٢) هایکو از آغاز تا امروز، احمد شاملو، نشر چشمه، ١٣٨٤.
(٣) آوای جهیدن غوک، زویا پیرزاد، چاپ گلشن، ١٣٧١.
(٤) صد هایکوی مشهور، ع. پاشایی، دانیل سی بیوکانن، ١٣٦٩.
(٥) www.magiran.com
(٦) www. en.wikipedia.org